

З ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРІЯ ТИЩЕНКА (1917–1922)

Олександра Юркевич

*молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Розглянуто внесок Юрія Тищенка в український книговидавничий рух 1917–1923 рр. Основну увагу звернено на віденський період його діяльності (1919–1922).

Ключові слова: *Юрій Тищенко, Антін Крушельницький, видавництва «Дзвін», «Українська школа», Об'єднання українських видавців, «Книга».*

We consider the role of Yuri Tyshchenko in book selling activity during 1917–1923 years. In particular, we concentrate on his Wiennese period (1919–1922).

Keywords: *Yuri Tyshchenko, Antin Krushelnytskyi, «Dzvin» publishing house, «Ukrainian school», Association of Ukrainian publishers, «Knyha».*

Рассматривается вклад Юрия Тищенко в украинское книгоиздательское движение 1917–1923 гг. Основное внимание обращено на венский период его деятельности (1919–1922).

Ключевые слова: *Юрий Тищенко, Антин Крушельницький, издательства «Дзвін», «Українська школа», Объединение украинских издателей, «Книга».*

Сформовані в передреволюційний період погляди на книгу і періодику як джерело просвіти та національного самоусвідомлення народу, важливий чинник його духовного поступу створили надійне підґрунтя для ефективної видавничої діяльності після 1917 р. Характеризуючи тогочасний широкомасштабний видавничий і книжковий рух, журнал «Книгарь» зазначав: «...засновуються нові і поширюють свою діяльність старі наші книгарні, полиці яких швидко наповнюються новою літературою й так само швидко порожніють з огляду на величезний рух рідної книжки до села, де неймовірною ходою розвивається національна свідомість» [10].

Суспільну потребу в книжці намагалися задовольнити як численні новоутворені видавничі товариства, спілки, осередки, так і ті, що виникли в Україні наприкінці ХІХ ст. і після 1905 р. З розвитком революційної ситуації вони вийшли з напівлегального

становища й відразу почали нарощувати видавничу потужність. Поряд з видавництвами «Вік», «Час», «Вернигора», «Просвіта», «Сіяч» та ін. інтенсифікується видавнича спілка «Дзвін», яку заснували Володимир Винниченко, Юрій Тищенко і Лев Юркевич ще в 1907 р. для поширення ідей марксизму [14; 11, с. 590]*. Важливу роль у її становленні та функціонуванні відіграв Юрій Пилипович Тищенко — громадсько-політичний діяч, видавець, книгар, письменник, публіцист. Оскільки український видавничий процес в означений хронологічний відрізок на рівні персоналій залишається все ще недостатньо дослідженим, незважаючи на появу значної кількості наукових праць, тому висвітлення діяльності одного із його чільних представників заповнить певні прогалини в історіографії цієї проблеми та допоможе чіткіше окреслити значення видавничої складової в національному розвитку України.

Творчий доробок видавця частково розглядався раніше — в контексті важливих для дослідження книговидавничого руху праць Т. Ківшар [18], М. Тимошика [66, с. 253, 297, 312], І. Михайлина [44, с. 282, 284], Н. Сидоренко [39, с. 426], О. Сидоренка [39, с. 426], Г. Білоцерківської і Л. Гальчук [2], Б. Грановського [12] та ін. [8; 20]. Дані про Ю. Тищенка на тлі розвитку українського суспільно-політичного руху кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. знаходимо в роботах С. Наумова [46, с. 208, 209], О. Сарнацького [62, с. 147], І. Патера [50, с. 233], Л. Нагорної [45, с. 172, 204], Л. Качмар [17, с. 12, 61-67] та ін. Великий обсяг інформації є у винниченкознавчих і грушевськознавчих працях, оскільки Ю. Тищенко з В. Винниченком і М. Грушевським поєднували тривала творча співпраця і приватні контакти [23; 38; 41; 43; 48, с. 26-29; 65; 68; 69].

Щодо розгляду означеної теми, то одним із найважливіших документів, на наш погляд, є щоденник Ю. Тищенка за 1919–1924 рр., який опублікувала Ольга Мельник [42]. Він разом з іншими матеріалами — архівними, історичними та історіографічними — є, фактично, підґрунтям комплексного біографічного дослідження діяча в пореволюційний період і цінним джерелом до вивчення

* У вказаних джерелах заснування видавничої спілки «Дзвін» датується 1907 р., коли вийшов збірник під такою ж назвою. Однак активну діяльність спілки розпочала лише у 1913–1914 рр. з виходом місячника марксистського спрямування «Дзвін».

української еміграції, зокрема її віденського осередку. Важливо при цьому відзначити інформаційну насиченість вступної статті публікації та докладність окремих біографічних сюжетів, поданих у коментарях до тексту щоденника, що дає ґрунтовну картину видавничої діяльності Ю. Тищенка в зазначений період.

На основі опрацьованого матеріалу доходимо висновку, що в українській історіографії з досліджуваної персоналії є значний масив наукових розвідок, дотичних до різних аспектів проблеми, однак вони не охоплюють її у повному обсязі. Тому залишається актуальним продовження пошуку нової інформації про Ю. Тищенка та уточнення і доповнення наявної.

Відразу після повалення самодержавства Ю. Тищенко постає як активний учасник української революції й українського видавничого руху. Попередній, київський, період життя (1907–1913), що, попри наступ реакції і переслідування влади, був етапом його найвищої дореволюційної суспільної заангажованості, дозволив Ю. Тищенкові зустріти революцію з цілком визначеним національно-політичним світоглядом та значним громадським і видавничим досвідом. Відбувши дев'ятимісячне ув'язнення за звинуваченням у справі страйку 1906 р. та взявши участь у бойових діях, він у серпні 1917 р. переїхав до Києва, де в умовах творення української державності продовжив посилену видавничу діяльність*. Після проголошення Центральної Ради входить у комісію з друкарських справ (голова — Л. Скрипник) [6, с. 221], керує урядовим інформаційним прес-бюро, стає редактором «Вістника Генерального секретаріату». Пресове бюро, засноване в листопаді 1917 р., до березня 1918 р. охоплювало редакцію «Вістника», Українську Телеграфічну Агенцію, Бібліотеку-читальню, архів. У «Вістнику» було опубліковано майже всі закони, які визначали діяльність багатьох сфер суспільства [19, с. 77].

* Ю. Тищенкові, стверджує О. Мельник, вдалося демобілізуватися з російського війська, до якого він потрапив після арешту в 1916 р., за сприяння голови Генерального секретаріату В. Винниченка (Український археографічний щорічник / НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Київ, 2007. — С. 597. — (Нова серія ; вип. 12) (Український археографічний збірник ; т. 15).

Однак основні зусилля Юрій Пилипович спрямовує на збереження і реорганізацію видавничої спілки «Дзвін», очоливши її як директор. Нагальні завдання, які поставило суспільство перед видавничим сектором, певною мірою вирішувала відроджена на нових основах спілка.

Серед соціально-політичних пріоритетів української революції було реформування народної освіти на національних засадах. Найгостріша проблема початкового етапу українізації шкіл — відсутність необхідної навчальної літератури — частково вирішувалася за рахунок раніше виданих у Росії книг, але головний напрям полягав у створенні нових з урахуванням концепції національної освіти. Вже влітку 1917 р. багато видавців і друкарень масовими тиражами випускали українську навчально-педагогічну літературу. Одним із перших розпочало видання українських підручників і методичної літератури товариство «Дзвін». Для цього при ньому було створено як автономне ще одне видавництво — «Українська школа»*, що, поставивши своїм завданням «якнайкраще обладнати рідну початкову школу й постачати їй усе, чого вимагає для сього сучасна педагогія», випускало саме українські підручники і книги [7]. Деякі з них написали ще раніше Спиридон Черкасенко, Юрій Сірий (Тищенко), Яків Чепіга — фундатори товариства «Український учитель», фактично, професійної спілки, і засновники фахового журналу «Світло» — першого і єдиного україномовного педагогічного видання на Наддніпрянщині до 1917 р. Свідомі того, що українська школа буде виборена, члени товариства виданням самого журналу не обмежились і підготували кілька шкільних підручників і книг для дитячого читання. С. Черкасенко написав буквар, Я. Чепіга — підручник з арифметики, Ю. Тищенко — з природознавства.

До редакційного комітету шкільних підручників входили С. Русова, С. Черкасенко, Я. Чепіга, Ю. Сірий (Тищенко), Розалія Яківна Винниченко.

* Хоч Ю. Тищенко неодноразово називає видавництво «Рідною школою» (див.: *Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва / *Ю. Сірий.* — Авсбург : Товариство прихильників УВАН. — 1949. — С. 11. — (Серія: Книгознавство), однак, в офіційних документах і на самих виданнях воно фігурує як «Українська школа».

Видавничий процес, який був підкріплений фінансово та мав достатньо матеріалу для друків, розпочався успішно. Труднощі виникали в основному через перевантаженість усіх київських друкарень замовленнями від різних видавництв і брак паперу, на більші партії якого доводилося чекати з-за кордону. Проте на початок нового навчального року готовими до друку були майже повні комплекти підручників з основних дисциплін, чим зроблено відчутну послугу народній школі [15].

«Дзвін» видавав твори своїх членів — В. Винниченка, Ю. Тищенко-Сірого, а «Українська школа», в основному, — шкільні підручники авторства С. Русової, Я. Чепіги, С. Черкасенка (в серії «Українська педагогічна бібліотека»). Після злиття видавництв у 1918 р. їхня співпраця продовжувалася в серіях: «Шкільна бібліотека» (спільно із започаткованою у листопаді 1918 р. для друку творів красного письменства, передбачених шкільною програмою), «Українська педагогічна бібліотека», «Для колективного та позашкільного читання», «Біографічна бібліотека», «Універсальна бібліотека» спочатку в Києві, а потім у Відні.

Окрім «Дзвону» й «Української школи», на випуску підручників і популярних книжок для народу спеціалізувалися «Українське видавництво в Катеринославі», «Українська книжка», «Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок», «Час», «Сіяч» та ін. Безвідсоткові позики від уряду численним видавництвам сприяли активізації їх діяльності. Слушно наголошує А. Боровик, що появи й поширенню перших українських підручників за Центральної Ради треба завдячувати видавничим товариствам, як державним, так і приватним, що існували на території України, та їх державній підтримці [5, с. 6].

Загалом на початках книговидавничого руху не було підстав говорити про узгодженість дій видавців, чиюсь централізовану підтримку чи спрямування. Але з кінця 1917 р. засновуються державні органи керівництва книговидавничою справою: в грудні 1917 р. ухвалено Закон про передачу Секретаріату освіти всіх шкіл і просвітніх установ, які існували на території Української Народної Республіки, на початку 1918 р. у складі Міністерства народної освіти створено видавничий відділ із спеціальною комісією,

що координувала роботу з друкування підручників, займалася ефективним використанням фондів, виділених з державної скарбниці для цих цілей, і розповсюдженням видань. Важливим напрямом діяльності відділу було інформування педагогічної громадськості про українські видавництва та їх продукцію.

Проте наступ російських більшовицьких військ на Київ перешкодив здійсненню запланованого. Відділ почав виконувати свої безпосередні функції лише в кінці березня — на початку квітня 1918 р. Закон про державну мову, ухвалений 24 березня 1918 р., відчутно активізував українізацію освітньої системи та книгодрукування; на початок квітня підготовлено законопроекти про асигнування п'яти мільйонів карбованців на видання шкільних підручників та про надання кредиту (десять мільйонів карбованців) на видання підручників для різних навчальних закладів і подано їх до Ради Міністрів (Вісник УНР. — 1918. — № 19-20). Книговидавничій справі за часів Української Центральної Ради було надано, таким чином, державного характеру, що сприяло поступу українського книжкового руху. З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського законопроекти, які прийняла Центральна Рада, так і не були зреалізовані. А проведені гетьманським урядом заходи щодо книговидання — закриття багатьох видавництв і реквізиція друкарень*, запровадження цензури творів друку, обмеження земств у їх праві виділяти кошти на друкування підручників призвело до гальмування українського книжкового руху загалом та не сприяло його подальшому поступу. Все ж окремі позитивні явища в цьому напрямку були. Як свідчать матеріали дослідження Т. Ківшар [18], А. Боровика [4], Е. Мельника [40] та ін. у період Гетьманату здійснювалися достатньо рішучі заходи з українізації початкових шкіл, але більшою мірою — середніх і вищих. У зв'язку з цим, забезпечення утворюваних українських навчальних

* Реквізицію приватних друкарень гетьманський уряд почав з вересня 1918 р. Зокрема, було реквізовано друкарню С. Череповського, з яким Ю. Тищенко підтримував ділові і дружні стосунки ще з 1907 р. і, властиво, завдяки йому видав першу свою книжку — *Сірий Ю. Про світ Божий (Бесіди по природознавству) / Ю. Сірий.* — Київ : Вид-во С. Череповського, 1908. — II, 102 с. : мал. — (Популярно-наукова бібліотека; № 1).

закладів підручниками та навчальною літературою набирало державної ваги. У червні 1918 р. було виділено на їхнє видання 2 млн. крб. та ще 1 млн. крб. на поточні потреби школи — замість 10 млн. крб., запланованих Українською Центральною Радою [16]. Певна фінансова підтримка, однак, заохочувала до праці видавничі товариства, що налагоджували випуск потрібних для школи книжок.

Одним з напрямів рекламування власної друкованої продукції за Гетьманату було поширення серед освітян каталогів, проспектів книг. Так, видавництва «Дзвін» та «Українська школа», повідомляючи за допомогою «Обіжника» про наявність на їх складі шкільних підручників, зверталися до земських управ з проханням надсилати їм замовлення [4, с. 7].

Порівняно з періодом правління Центральної влади, коли було започатковано підготовку нових за змістом українських підручників, за доби Гетьманату зріс не лише кількісний їх склад, а й покращилась якість підготовки. Товариство «Дзвін», підручники якого Міністерство народної освіти ухвалило як одні з кращих для народних шкіл, у травні 1918 р. отримало від імені Української Держави замовлення на сотні тисяч примірників. За умовою підручники треба було видати до початку шкільного року, що виконати було неможливо через брак добре налагодженої видавничо-поліграфічної бази і перспективи мати її найближчим часом. Реально оцінюючи ситуацію і свої можливості, Ю. Тищенко вирішує перенести видавництво за кордон, де для цього були папір і кращі технічні умови. Таким шляхом пішло, наприклад, одне з найбільших видавничих товариств «Вернигора» у червні 1918 р., утворивши осередки для друкування шкільних підручників у Львові, оскільки тут існував необхідний штат коректорів-українців, а деякі підручники планувалося передрукувати з галицьких видань, або київське видавниче товариство «Час», утворивши свій осередок в Німеччині, де випустило першу читанку для початкових шкіл, а в скорім часі — багато інших українських видавництв. До того ж, в липні 1918 р. видавничий відділ Міністерства освіти подав до Ради Міністрів законопроект про зняття мита на шкільні підручники, що значно здешевлювало їх ціну [64].

Вплинули на рішення Ю. Тищенко перенести видавництво за кордон і побутові обставини: будинок М. Грушевського в Києві

на Паньківській, 9, де знову, як і в 1907–1913 рр., мешкав видавець, військо генерала Муравйова розбило запальними снарядами із залізничних платформ [72, с. 7]. У місті запанував хаос, вкрай занепала друкарська справа. У 1918 р., після гетьманського перевороту, ситуація на якийсь час стабілізувалася.

У червні 1918 р. Юрій Пилипович із посвідченням про відрядження Міністерством освіти Української Держави до Австро-Угорщини та Німеччини разом із посольством В'ячеслава Липинського виїхав з України й у липні розпочав роботу у Відні. Протягом 1918–1919 рр. Ю. Тищенко за дорученням Міністерства освіти безперешкодно перетинає кордон у службових справах, перевозить документи, цінні папери, споживчі товари тощо, неодноразово виконує доручення Міністерства Закордонних Справ Української Народної Республіки як дипломатичний кур'єр [49; 51-55; див. також 24, с. 584, 586].

У Києві залишався повний апарат видавництва і під керівництвом Я. Чепіги розвивав по можливості свою діяльність. За час перебування Ю. Тищенка у Відні, в Києві в 1918 р. вийшло три томи творів Д. Марковича (до сімдесятиліття письменника і діяча), два томи творів Дніпрової Чайки, праці Я. Чепіги «Соціальне виховання як природний елемент трудової школи», «Шкільне самоуправління», перевидано Тищенкові «Дивовижні рослини», «Про горобця славного молодця», «Про світ Божий: (Бесіди по природознавству)» та інші.

Розпочати у Відні справу було нелегко. В листі до В. Винниченка від 20 липня 1918 р. Ю. Тищенко писав: «Друк і там [у Відні] тепер коштує дорого, а з папером теж зле, але мені пощастило роздобути 30 вагонів. Інша річ, як я все це виплачу, бо один папір коштує мільон крон ... Умови теперішні друку такі, що ціна тома виходить однакова, чи ми друкуємо 10, чи 15, чи сто тисяч» [43, с. 573]. Про видрук підручників Ю. Тищенкові вдалося домовитися з кількома друкарнями (Гольцгавзена, Голдштайна, Штайнмана, Райзера, з державною — «Шульбюхерферляг»). Уже перед початком шкільного року в Україну було переправлено по сто тисяч примірників першої і другої частини арифметики Я. Чепіги, 25 тисяч примірників геометрії О. Коваленка і «Життя рослин: Нарис анатомії і фізіології рослин» Ю. Сірого (2-ге вид.).

Заробивши певний капітал, «Дзвін» і «Українська школа», попри неминучі складнощі початкового етапу діяльності, підтримували культурно-освітні державні заходи. Заслуговує на увагу їхня ініціатива створення (разом з київськими книжковими видавництвами, «Час», «Вернигора», «Сіяч», «Вік», «Рідна мова», «Бібліотека «Молодість», «Друкар», видавництво Є. Череповського) «Фонду видавництв при Кам'янець-Подільському Університеті» в жовтні 1918 р. У день відкриття університету — 22 жовтня — видавці разом з привітальним адресом вручили 35 тисяч карбованців для заснування фонду, призначеного на видачу премій за наукові праці з історико-філологічних дисциплін. «...Тепер, коли на нашій землі будуються храми культури, — було сказано в привітанні, — ми, Видавництва Українські, що за свій обов'язок вважаємо розносити з тих храмів скрізь по нашій країні перлини творчості національного розуму — вітаємо світле свято закладення нового храму науки. Молоді ми і не досить ще сильні, але ж хочемо і від себе покласти хоч маленьку цеглину на фундамент цієї величної в майбутньому будови...» [71]. Крім цього, ініціатори почину звернулися із закликом до всіх видавництв своїми пожертвами по можливості збільшувати накопичення, що згодом стали би значною підмогою в розвитку національної культури. Українські видавці, утворивши перший видавничий фонд, працювали, таким чином, на перспективу, сприяли розвитку науки й освіти в Україні. До того ж, такий фонд був достатньо вагомою моральною і матеріальною підтримкою уряду в 1919 р., новим місцем осідку якого став Кам'янець-Подільський, і який, опинившись у складних суспільно-політичних умовах, не мав засобів для видавничої роботи.

«Дзвін» і «Українська школа» продовжували видавати підручники, виконуючи державне замовлення, хоч друкувати доводилося в борг. У грудні 1918 р. вони підготували ще 250 тисяч букваря С. Черкасенка та по 200 тисяч його читанок (у 3-х частинах). Доробок був показний і дуже потрібний. Однак виникли труднощі з переправленням надрукованого в Україну. Через антигетьманське повстання кордони були закриті і сім вагонів підручників, які експедитор «Дзвону» Юхим Гавриленко відправив з Відня в Україну в січні 1919 р., затрималися в Станіславові. Тільки в березні Ю. Тищенко зміг дістатися до Будапешта й продати всі підручники

кооперативу «Дніпросоюз»*. Влітку 1919 р. вони були вже в Україні, забезпечивши школи на території, вільній від більшовиків, підручниками [64]. Запис у щоденнику видавця за 9 липня 1919 р. засвідчує, попри це, проблематичний стан справ у «Дзвоні»: «Одержав нарешті від «Дніпросоюзу» за першу партію книг, яка вже одіслана на Україну в Станіславів, один мільон корон. Всі вважають мене тепер багачем. Але того не знають, що сього мільона не вистачить розплатитись навіть з видавничими боргами» [42, с. 608].

У грудні 1918 р. після відновлення УНР, на чолі якої стала Директорія, продовжено справу попередників, спрямовану на розвиток національної школи. В особливо складних внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах Міністерство освіти і надалі робило послідовні кроки в українізації шкільної освіти. Із значних коштів — 30 млн. гривень, які виділила держава на ці потреби, 10 млн. було спрямовано на придбання паперу, обладнання друкарні міністерства та розміщення замовлень друку підручників. 20 млн. гривень дали змогу створити фонд для видання підручників і дитячих книжок, якими до 1 вересня 1919 р. мали забезпечити навчальні установи.

Однак у ситуації, що складалася, — фактично, постійного військового стану, суспільно-політичної нестабільності і важкопрогнозованості, мігрування урядових структур, в тому числі і всіх підрозділів Міністерства народної освіти, територією України, зрештою, низьку технічну спроможність українських друкарень і брак паперу, виникла потреба встановлення тісніших зв'язків із закордонними видавництвами та налагодження з їх допомогою друкування шкільних книг. Для тих видавничих товариств за кордоном,

* У Станіславові були склади «Дніпросоюзу», заснованого в Києві 1917 р., — центрального союзу кооперативних споживчих спілок України в добу її визвольних змагань. Займався, окрім іншого, видавничою діяльністю, репрезентуючи українську книжкову торгівлю за кордоном. Після ліквідації більшовиками продовжував діяти до 1921 р. у Відні. Досвід співпраці кооперації з культурно-мистецькою сферою без посередництва держави взагалі є унікальним. За три роки свого існування «Дніпросоюз» видав 40 назв книжок загальним тиражем 895 тисяч примірників [1]. Ю. Тищенко та інші видавці переправляли видані за кордоном книги в Україну через «Дніпросоюз».

які дотепер активно друкували підручники, виділялися значні кошти на акредитиви, загальна сума яких сягала 11 550 тис. крон. З них два мільйони крон отримав «Дзвін» [36].

Видавництва, таким чином, отримали реальні підстави продовжувати друкувати навчальну літературу. Слід сказати, що до 1920 р. зусиллями Міністерства освіти в основному було забезпечено посібниками початкову ланку освіти. Незабезпеченими залишалися середня і вища школи. Деякий час Міністерство освіти зволікало, очікуючи, очевидно, проекту «Єдиної Школи». Приватні видавництва робили деякі кроки в цьому напрямі з власної ініціативи, без жодної системи і розуміння, що саме за проектом мало би бути найпотрібніше. Налагоджувати, координувати та спрямовувати роботу українських і закордонних видавництв, що виконували замовлення Міністерства освіти з друкування підручників, інформувати про стан справ мала Педагогічна місія, яку було делеговано до Відня і Праги. Головою Педагогічної місії призначено колишнього міністра освіти, а на той час радника міністерства А. Крушельницького. Місія активно розпочала налагодження видавничого процесу, сприяла об'єднанню українських видавництв, залучила до написання книжок для української школи фахівців високого рівня (О. Олеся, Д. Дорошенка), підготувала значну кількість рукописів підручників і навчальних посібників, регулярно робила спроби отримати кошти з шестимільйонного акредитиву, здійснювала заходи щодо залучення до справи видавництва іноземного капіталу. Через цю інституцію українські видавництва за кордоном, зокрема, товариство «Дзвін», отримували замовлення на виготовлення підручників [25].

Листування з особистого архіву А. Крушельницького в ЦДА України у Львові засвідчує партнерські стосунки між головою місії і Ю. Тищенком, які ґрунтувалися на зацікавленості обох питаннями українського шкільництва. Планувалась їхня співпраця, про що дізнаємось із листа останнього від 5.V.1920 р.: «До Пана Голови Педагогічної Місії Української Народної Республіки. На руки п. А. Крушельницького.

На Вашу пропозицію спільно вести справу видання шкільних книжок для України jako директор-розпорядчик Товариства «Дзвін», маю честь заявити, що я охоче на се гожуся і що до сього часу діяльність наша не розходилася з вимогами Українського Уряду.

В підтвердження цього повідомлю про ту роботу, яку Товариство наше проводило до сього часу за кордоном:

До сього часу надруковані такі підручники:

1. Я. Чепіга. Задачник для початкових шкіл Ч. 1 — 100.000 прим.; Ч. 2 — 100.000 прим., Ч. 3 — 100.000 прим.; 2. С. Черкасенко Буквар 250.000 прим. [...] Поза сими шкільними книжками надруковано цілий ряд книжок для позашкільного читання, що складає до 30 назв і до 600.000 крон — всього понад 25 вагонів. З надрукованого на Україну спроваджено вже сім вагонів, а у Відні знаходиться до двадцяти вагонів. Спровадити цих книжок в даний момент Товариство не має змоги за браком коштів. За сим за друк сих книжок Товариство має заплатити друкарні і за папір до мільона корон боргу. Отже одправлення сих книг буде залежати від того, коли Український Уряд видасть належні нам по акредитиву гроші.

Щодо дальшої нашої діяльності, то вона буде і надалі тісно зв'язана з напрямком, який провадить Педагогічна Місія і не буде розходитись, як у виборі матеріалу до друку, так і в установленню цін за книжки. До сього часу ми друкували тільки книжки, ухвалені Міністерством Народної Освіти. Ті книги, що знаходяться тепер в друкові, всі так само ухвалені Міністерством Народної Освіти.

Директор-розпорядчик Товариства «Дзвін» Юрій Тищенко» [27].

Стосунки обох діячів можна охарактеризувати і як дружні, неформальні. Відомо, що у помешканні родини Крушельницьких у передмісті Відня Родауні збиралися представники української громади: Олександр Олесь, Євген Чикаленко, Павло Плевако, Андрій Жук і його дружина Марія, Ольга Басараб, Марія Дольницька, Олена Охримович-Залізник і багато інших. Бував тут і Юрій Сірий-Тищенко [21, с. 36].

Однак через економічну кризу в Австро-Угорщині в 1919–1920 рр. дуже змінились умови книгодрукування. Через подорожчання паперу (з 4 до до 80 крон за один кілограм) і його дефіцит уряд заборонив друкувати книги на експорт. І «Дзвін», і «Українська школа», а також Педагогічна місія та всі товариства у Відні, які мали зобов'язання перед українським урядом забезпечити підручниками шкільний процес до нового навчального року, опинилися перед загрозою їх невиконання. У таких умовах отримати кошти з акредитивів представниками видавничих товариств і розпочати виготовлення підручників становило серйозну проблему. Все ж

у вересні 1920 р. «Дзвін» і «Українська школа» першими у цій справі досягли успіху і в друкарні Х. Райзера змогли надрукувати підручників на повну квоту, тобто на 2 250 тис. крон, про що А. Крушельницький відразу ж повідомив Міністерство народної освіти. Тут було надруковано буквар «Початок» і читанку «Рідна школа» (три частини) С. Черкасенка, «Арифметичний задачник» для народних шкіл (дві частини) Я. Чепіги, «Практична геометрія» (три частини) О. Коваленка, «Про світ Божий» та «Життя рослин» Ю. Сірого. Для вирішення матеріальних претензій друкарні вони передали їй свої акредитиви. І хоч складно встановити кількісні параметри надрукованих примірників кожного з підручників, відомо, що ці видавництва мали можливість відправити в Україну чотири вагони книжок. Стримувала відправлення лише несплата боргу за використання приміщення складу. Вагон книжок видавництв «Дзвін» і «Українська школа» зберігався також у Львові у Науковому товаристві імені Шевченка, які, очевидно, були затримані через великі борги цих товариств, і лише після виплати грошей вони могли отримати дозвіл на вивезення цих книжок в Україну. До того ж, видавництва «Дзвін» і «Українська школа» дали зобов'язання Міністерству освіти надрукувати підручників ще на 600 000 крон.

Фінансові справи у «Дзвоні» та його відносини з Міністерством народної освіти УНР ілюструє документ від 8 жовтня 1920 р.: «До Міністерства Народної Освіти УНР на руки п. Сірополка.

Я, нижчепідписаний Директор-розпорядчик видавничого товариства «Дзвін» і «Українська Школа» цим свідчу, що по одержанню мною на видавничі справи від австрійського уряду грошей, по акредитиву, виданому на моє ім'я в Кам'янці-Подільському Урядом УНР 13 Октября 1919 р. за № 911 на суму 2 мільйони (2000000) корон, в сумі 1. 500. 000 (одного мільйона п'ятисот тисяч) корон негайно передано в повне розпорядження уряду УНР шкільних книжок на суму 600000 (шістсот тисяч) корон. Ці книги підуть як перша виплата боргу Міністерства Народної освіти УНР. Книжки на вищезазначену суму Міністерство Народної Освіти забирає у видавництва у Відні через свого уповноваженого по ціні, яка існує на ринкові з опустом на користь Міністерства Народної Освіти 25%.

Книги видані товариству «Дзвін» і «Українська Школа», котрі лишаються у нас на складі завжди готові до розпорядимості Міністерства Народної Освіти на умовах тої ж ціни і опусту, котрі зазначені ціною на книжках першої передачі. Директор-розпорядчик Товариства «Дзвін» і «Українська Школа» Юрій Тищенко» [36].

Йшлося, найвірогідніше, про друкування збірників задач з арифметики Я. Чепіги для першого та другого класів, а також читанок для тих самих класів С. Черкасенка накладом 120 тисяч кожного видання. Відомо, що 70 тисяч цих книжок «Дзвін» мав повернути видавничому відділу з 25% знижкою. Однак видавництво не виконало даних Міністерству зобов'язань. Траплялося, що залізничні вантажі розграбовувались або надходили до замовника лише частково. Так, коли прийшов вантаж із виданими «Дзвоном» збірниками задач, то з доданої до основних документів копії акта виявилось, що 47 600 примірників книг відсутні, можливо, знищені. Видавниче товариство було змушене прохати Міністерство освіти зменшити кількість підручників із знижкою ціни до 25 тисяч, мотивуючи це значними транспортними витратами [3, с. 19].

Таким чином, і в еміграції питання збереження і функціонування видавничого товариства «Дзвін», розбудові якого Ю. Тищенко присвятив багато років, стояло дуже гостро. Його спроби залучити австрійський капітал за посередництвом Христофора Райзера, попри те, що співпраця обох складалася досить вдало, загрожували існуванню «Дзвону» як українського видавництва. Певних результатів досягнуто завдяки наполегливим заходам директора в березні 1920 р.: уряд в екзилі виділив «Дзвону» чергову субсидію (500 000 корон), що негативно прокоментував тижневик «Воля» [61].

Все ж діяльність «Дзвону» й «Української школи» протягом 1919–1922 рр. була показною. Крім навчальної літератури, у ньому вийшло: одинадцять томів творів В. Винниченка (по 15 тисяч примірників), його ж «Відродження нації», поезії С. Черкасенка у двох томах (по 10 тисяч примірників), Кіплінгові «Брати Моуглі» (15 тисяч примірників) у перекладі Ю. Сірого, новели Ю. Сірого (один том накладом 500 примірників) та ін. На травень 1921 р. було видано 36 книжок, чотири друкувалися, всього — до 30 вагонів (частину з них продано, частину відіслано в Україну, з яких два вагони пропали, чотири затримано в Станіславові). Частину книг друкарня Райзера продовжувала виготовляти в кредит [59].

Більшість цієї продукції до читача так і не потрапила: більшовицька окупація України закрила доступ туди всьому, що друкувалося за кордоном. Видавнича праця «Дзвону» частково потрапила до рук читача тільки під час Другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч робітників, вивезених з України [60].

Подібні проблеми виникали у багатьох видавництвах, змушених працювати за кордоном. Свою діяльність вони намагалися не припиняти за жодних обставин і, встановлюючи контакти з місцевими видавництвами та друкарнями, на основі позичок чи гарантій на погашення їхніх власних акредитивів друкували необхідні шкільні підручники. Наявність за кордоном значної кількості українських видавництв, більшість з яких субсидував уряд УНР в екзилі («Дзвін», «Вернигора») або така велика фінансова інституція як, наприклад, «Дніпросоюз» (до вересня 1920 р.), створювала гостру конкуренцію. Маючи велику кількість друків, в яких була потреба на Батьківщині, видавництва не могли перевезти їх з-за кордону, і тисячі примірників залишалися на складах. Усе це обмежувало фінансові можливості підприємств, що вкладали свій капітал в книжки і не мали змоги їх реалізувати, оскільки головним споживачем цих друків була Україна. Лише невелика частина книг надходила до України, більше їх надсилали до Галичини, Західної Волині, Закарпаття, США, Канади. За кордоном, як засвідчують документи, було надруковано книжок, що могли вміститись у 100 вагонах, а на початок 1921 р. в Австрії, Німеччині і Чехії кількість друків збільшилась і потрібно вже було 120 вагонів для їх перевезення [59].

Отож, поряд з вирішенням проблем книговидання, постали питання організації транспортування книг в Україну, що, як засвідчують факти, стало не лише справою видавців, а й уряду, власне, мірилом його державотворчої політики і тактики. Так, на засіданні Ради народних міністрів 24 травня 1920 р. з цього питання було ухвалено вжити найбільш енергійних заходів, щоб шкільні підручники і шкільне приладдя, виготовлені за кордоном видавничими товариствами на замовлення Міністерства народної освіти УНР, було перевезено в Україну, і по можливості ще до остаточного вирішення умов українсько-польської торговельної згоди. Та попри укладені урядами обох країн певні домовленості щодо перевезення територією Польщі шкільних підручників, польська влада не виділила

вагонів для транспортування книжок, хоч 21 квітня 1920 р. уже був підписаний Варшавський договір, що коштував Україні дуже дорого.

Саме для транспортування книжок в Україну закордонні українські видавництва 22 лютого 1921 р. заснували кооператив «Об'єднання українських видавництв», до якого ввійшли і представники Міністерства народної освіти УНР. Необхідність створення такого кооперативу усвідомлював Ю. Тищенко ще в 1920 р., як тільки у «Дзвоні» гостро постали проблеми, пов'язані зі збутом виданої продукції. Розвиток подій в Україні, до того ж, робив малоюмовірно в близькій перспективі реалізацію на її теренах виданих за кордоном книг: у середині літа 1920 р. книгарні всіх українських видавництв, в тому числі й «Дзвону», було закрито, заборонено приватну торгівлю книжками, книжковий рух фактично припинився; у вересні відбулася подальша монополізація кооперативних видавництв в Україні. Згідно з Постановою Кооперативного комітету УСРР було ліквідовано «Дніпросоюз», замість нього утворили Вукоопспілку — Всеукраїнську кооперативну спілку, яка перебрала все його майно і згодом стала центром української радянської споживчої кооперації. Кооперативні видавництва: «Дзвін», «Час», «Рух», «Криниця», «Союз», «Жизнь» та ін. підпорядковувалися видавничій секції Вукоопспілки. Водночас утворювалася система державних органів, які дбали про ідейне спрямування книжкового потоку та класовий підхід до формування книговидавничого репертуару. Саме Ю. Тищенко ініціював заходи із заснування «Об'єднання українських видавництв» за активної підтримки А. Крушельницького й інших видавців*. Розроблення принципів його діяльності, відповідні організаційні кроки здійснювали

* Стосовно видавничо-письменницької кооперації (у цьому випадку), висловився у тому ж 1920 р. А. Крушельницький, описуючи світле соціалістичне майбутнє, він цілком свідомий того, що це дуже далека перспектива. [...] «...А поки що нам треба йти іншим шляхом, шляхом кооператив письменників [...] письменники стогнуть у ярмі неволі у капіталістичних накладців-спекулянтів [...] капіталістичні спілки, обчислені теж на визиск праці письменника [...] Ріжні, зближені до себе, гуртки повинні об'єднати себе в кооперативи письменників, а всі кооперативи згуртуватися в союз письменницьких видавничих кооператив. Ціла повища видавнича організація повинна проводитися за допомогою і при моральній піддержці союзу письменників» [22].

Ю. Тищенко та П. Кашинський. Фундатори «Об'єднання...» представляли: Ю. Тищенко «Дзвін», П. Кашинський товариство «Вернигора», І. Кречотень Всеукраїнську кооперативну спілку («Дніпросоюз»), А. Крушельницький «Українську книжку», М. Залізник видавництво «Серп і молот» [70]. Згодом до них приєдналися «Час», акційні товариства «Чайка» і «Земля» (організатор А. Крушельницький для фінансової підтримки намагався залучити місцевий капітал) та ін. Нова фундація мала діяти на кооперативних засадах на підставі особних угод, що укладали її учасники. Першочерговим завданням «Об'єднання...» було вирішити проблеми зі збутом вже виданих книжок. Для цього партнери передавали у спільне розпорядження всі свої видання, склади, представництва, агентуру та зв'язки з ринками збуту. Передбачалося встановлення узгоджених між учасниками «Об'єднання...» цін на видання та розмірів авторських гонорарів.

Діяльність «Об'єднання українських видавництв» виявилась, однак, малоефективною і, практично, не поліпшила стану видавничої справи на еміграції. Її розвитку перешкодила економічна криза в Австрії і нездійснення плану збуту книжок в Україну. На відміну від, наприклад, берлінських видавництв, які орієнтувалися на можливість реалізації книг на західноукраїнських землях і за кордоном, а тому й друкували їх значно меншу кількість, віденські українські видавництва розраховували розповсюджувати свої видання на Великій Україні й тому друкували їх десятки тисяч примірників. А монополізація більшовиками книжкової торгівлі і встановлення ними низьких цін на книжки призвела до збитковості їх видання за кордоном. Крім цього, організація, базуючись по суті на довірі, не мала дієвих важелів впливу на своїх учасників, кожний з яких турбувався в першу чергу про свій комерційний інтерес, особливо, коли йшлося про розподіл доходів від продажу книжкової продукції. Водночас визрівав конфлікт між учасниками «Об'єднання...» і Педагогічною місією, певні претензії до діяльності якої 5 травня 1921 р. висловив на засіданні культурно-освітньої комісії Ради Республіки з видавничих питань представник від видавництва «Вернигора» П. Кашинський: «...Тепер отвірається остання перспектива: закордонні уряди були би схильні з тих конт, що їх має держава по банках, відпустити деякі суми на друкування шкільних книжок, під певними гарантіями. Це лежить у

їхньому інтересі, щоби піднести краєву продукцію. Коли представники беруться до заходів про звільнення тих конт, то справа представляється безнадійно, зате можна би їх видати на культурні цілі. [...] Представники урядів австрійського, німецького й угорського заявили, що на Червоний Хрест і на культурні цілі будуть давати деякі гроші. Крім трьох претендентів, трьох офіційальних українських урядів, явився ще один претендент зі сторони УНР, Педагогічна Місія Міністерства Народної Освіти з паном А. Крушельницьким на чолі. Вона мала акредитив на 6 мільйонів корон, але не змогла його реалізувати, тільки животіла на кошти, що їх давав Супрун, члени Директорії у Відні і т. д. Тепер вона знову бере на себе ініціативу видавничої праці, хоче стати на місце тих організацій, що досі вели справжню видавничу роботу. [...] Тепер справа стоїть так, що Крушельницький хоче тому Об'єднанню надати декорум Педагогічної місії. Його видавництво «Українська книжка» і «Дзвін» хочуть заснувати нову Педагогічну місію...» [59].

Маючи певні упередження до особи П. Кашинського і видавництва «Вернигора», Ю. Тищенко різко зреагував на такі закиди, про що є запис у його щоденнику від 29 травня 1921 р.: «...З Кашинським, очевидно, доведеться цілком порвати зносини і виключити його з Об'єднання. [...] Від довшого часу винен він мені за книжки понад вісімсот тисяч крон і до сього часу не може заплатити. Доведеться в недалекому часі справу віддати адвокатові. Він же, Кашинський, їздив до Тарнова*, де наробив досить багато шкоди для Об'єднання, бо замість того, щоб виступати від Об'єднання, скрізь виступав від свого тов[ариства] «Вернигора...» [42, с. 613].

Прогнозованою була і реакція А. Крушельницького: «...Є жуліки вроді Кашинського, які ждуть, аж він дійде до дна пропасти і тоді запропонують йому 50.000 кор.[он], це тепер прожиточний мінімум для трьох осіб на два місяці! [...]»** [26]. Далі, у тому ж

* Тарнів був тоді місцем осідку уряду УНР (1920–1923).

** Очевидно, йшлося про низьку оплату письменницької праці видавцями, і про те, що найбільше видавниче товариство — «Вернигора», представником якого був П. Кашинський, зосереджувало в своїх руках майже всю торгівлю книжками. Передбачаючи можливість переривання зв'язків з Україною, видавництво заздалегідь організувало їх збут, наприклад, на Волинь, де гострою була потреба в підручниках, отримавши, таким чином, значну перевагу супроти інших видавництв. Окрім того,

листі до В. Гнатюка, виразно характеризує ситуацію, що склалася: «...Суть мого теперішнього життя зводиться до того, щоб уможливити рідні проживання ще один місяць у Відні, і могли вернутися до Галичини. Вже дев'ять місяців не виплачують мені платні. [...] Кажете, я надрукував книжки. І не продаю. І не можу продати, бо усе надруковане в борг. [...] Страшніше те, що не тільки я, але всі, дослівно всі письменники ходять щодня за прошеним хлібом. Позичають по сто корон, щоб перетрути день. [...] Це образ наших страшних відносин. Так само живуть: Сірій, Черкасенко і десятки інших. Як виїхати? Нема за що! Книжок маємо всі на мільйони! Всі знають, що книжок треба, всі бачать, що навіть чужинці зацікавились видаванням українських книжок, зараз починається великий рух. І ми ждемо на цей час, робимо заходи, не хочемо рушатися з Відня і ... котимося далі вниз» [26, арк. 40-44 зв.].

Справи не поліпшились і після укладення угоди з British Company — торговельною компанією, якій «Об'єднання...» в липні 1921 р. передало право на продаж своїх книжок терміном на один рік. Непродані видання компанія не повернула вчасно, через що «Об'єднання...» подало позов до суду. Розгляд справи тривав до серпня 1923 р. і не приніс позивачам бажаних результатів. Взаємозвинувачення і конфронтація учасників «Об'єднання...», судова тяганина в результаті нічого, крім збитків і клопотів, не приносили, про що Ю. Тищенко 13 лютого 1925 р. писав А. Крушельницькому вже з нового місяця свого осідку — Праги: «Я думаю скоро бути у Відні і постараюсь так чи інакше вийти правно з об'єднання. Його треба конче розв'язати, бо воно крім неприємностей нічого не дає, а особливо мені» [29].

«Вернигора», монополізувавши майже всю торгівлю книжками, надсилала їх контрабандою в радянську Україну зі Львова, де, як уже зазначалося, утворило в червні 1918 р. осередок для друкування шкільних підручників, оскільки там існував необхідний штат коректорів-українців, а деякі підручники планувалося передрукувати з галицьких видань. У 1921 р. всі українські закордонні видавництва передали «Вернигорі» свої права для перевезення книжок в Україну і представники цього видавництва вели переговори з Сербією про транспортування через її територію книжок до Одеси [18, с. 134]. Однак «Вернигора», як і ряд інших видавництв, змушена була згорнути в 1923 р. свою діяльність. Спробу поновити її зробить аж у 1939 р.

Невдача з «Об'єднанням...», проблеми у видавництві, важкий перебіг подій в Україні, що поставив багатьох перед фактом фізичного виживання і безповоротної еміграції, змусили Ю. Тищенко зайнятися комерційною діяльністю, яку він на початках намагався хоча б якось пов'язати з видавничою. Так, в середині 1920 р. робить спроби організувати торговельне товариство з продажу канцелярських товарів — олівців, пер тощо*. З цією метою неодноразово виїжджає до Берліна, Лейпцига, Нюрнберга, де діяли відповідні виробництва. Про це детально повідомляє в листі з Берліна від 12 серпня 1920 р. О. Олесю у Відень, оскільки передбачалася його участь у цьому комерційному проєкті [37]. У грудні 1921 р. у Відні за підтримки П. Мамчура — уповноваженого торговельної фірми «Синадино і К» у Кишиневі було створено торговельне товариство «Сиріус». До його складу, крім Ю. Тищенка і П. Мамчура, входили О. Олесь, М. Драгомирецький, А. Вітошинський, Д. Коропатницький та ін. Товариство займалося продажем в Європі різноманітних товарів, у тому числі і продовольчих, які П. Мамчур постачав з Румунії. Однак «Сиріус», не посідаючи достатньо великого капіталу, не приносив відчутного прибутку. Попри спроби Ю. Тищенко поширити діяльність товариства, воно, за згодою більшості, в 1922 р. припинило своє існування.

Перед цим було зроблено ще одну важливу спробу об'єднати видавців. Як торговельний і видавничий центр мав постати Союз, який би регулював їхню діяльність і передбачав більшу взаємозалежність і взаємовідповідальність його членів**. Відтак представники українських видавництв у Відні після кількох своїх нарад, на яких обговорювалися різні проблеми і питання, які треба було

* Досвід торгівлі канцелярським приладдям Ю. Тищенко набув ще в 1913 р. в Києві, завідуючи українською книгарнею, де, задля поширення справи і залучення покупців, влаштував відповідний відділ.

** Від часу заснування фундації існувала плутанина з її назвою: в одному документі вона фігурує як «Об'єднання українських видавництв», в іншому — як «Об'єднання українських видавців» або «Союз українських видавництв» і т. д., що вносить різнобій і в датування документів. Власне наведена справа датована частково — 14 жовтня. Оскільки, із змісту документа дізнаємося, що «Об'єднання...» на той час було вже зареєстроване (22 лютого 1921 р.) і члени його, закладаючи союз, наново визначали свої паї, відповідальність за діяльність та переобирали Органи Управи, то, припускаємо, це була ще одна об'єднавча спроба видавців 1921 р.

спільно полагодити, на зборах 14 жовтня 1921 р. постановили створити Союз українських видавництв і видавців «...як для оборони спільних професійних інтересів, так і для інших справ, вирішення яких вимагатиме сучасне становище українського видавничо-книгарського діла» [58, арк. 6]. Вироблення плану організації її підстав і скликання широких організаційних зборів усіх українських видавців було доручено Ю. Тищенкові та П. Кашинському. Названі особи виконали довірену їм роботу і досягли конкретних результатів. Наприклад, щодо форми організації: за зразок взято статут союзу німецьких видавців у Липському (Лейпцигу), збудований на кооперативних підставах. Такий союз має право юридичної особи й обіймає також юридичні особи (персонально) не Товариства. Тому колективи представляються через своїх відповідальних членів чи управителів...» [58]. Наголошувалося, що «Український Союз Видавців» — організація професійна, яка об'єднує всіх українських видавців з усіх держав і країв, а тому оборона загальних, професійних інтересів — головне її завдання. Крім не зазначених у статуті видів діяльності, направленої на оборону тих інтересів, можуть бути ще й інші, які залежатимуть від потреб часу і того значення, яке має українська видавничо-книгарська справа як культурно-національний чинник. «...Поza тим спільний інтерес усіх видавців вимагає від них ужити всіх зусиль для збільшення продукції кожного з них. Доступний ринок для збуту українських видань досить великий, щоби могли купувати таку їх кількість, щоби видавництва встановили для себе позитивний білянс, с. т., щоби прибутки видавництва в загальному перевищали його видатки й видавництво, не вкладаючи нового капіталу, могло провадити друкування видань далі. Оживлення видавничого друку можливе тільки тоді, коли поміж ринком збуту та продуцентом є обмін цінностями. Тому Союз мусить узяти на себе організацію широкого збуту українських видань, щоби збільшити оборот книжками. Видавництва для тої цілі віддають у розпорядження Союзу всі свої видання, місцеві склади, представництва, агентури та зв'язки з ринками збуту. Організаційні збори вирішають на яких умовах Союз передає торгівлю як і спосіб розрахунку за спродані видання. Далі для збільшення продукції Союзу претягну [перетягає] чужий капітал на основах, які будуть поставлені загальними зборами Союзу. Утворена спілка з чужими

фірмами дасть змогу Союзу видавати такі книжки, які потрібні для українського населення, а постачити яких українські видавництва у відповідній кількості самі не в стані (класична література, науково-популярна, технічно-прикладна), збільшення асортименту поглибить ринок, що спричинить в свою чергу збільшення попиту на українські видання...» [58].

Свідомо вдаємося до розлогого цитування, щоб унаочнити ті засади, на яких формувалася нова фундація. Надії на збут ще жевріли, що і прозвучало на засіданні культурно-освітньої комісії Ради Республіки 5 травня 1921 р. Продумано, економічно зважено і послідовно фундатори прописували ті кроки, які мали зробити нову фундацію ефективною і життєздатною, пропагуючи водночас кооперативну ідею та використовуючи її для захисту своїх професійних інтересів. Важливо відзначити, що, крім суто виробничих і торговельних питань, тобто питань поточного характеру, фундаторів цікавила перспектива українського книговидання, яке вони трактували не тільки як вагомий чинник економічний, але й культурно-національний.

Утім при тих суспільно-політичних обставинах, що склалися, реалізовувати нові ідеї та виконувати поставлені завдання було непросто. В Україні політична непевність призводила до того, що видавнича діяльність на її теренах втрачала ознаки системної організації. Існуючі невеликі кооперативні видавництва почали об'єднувати з «Книгоспілкою» (Українським кооперативним видавничим союзом), а до кінця 1921 р. їх майно перейшло у власність держави, у т. ч. 28 вагонів з книжками «Дзвону». Усі спроби Ю. Тищенка і Я. Чепіги відшкодувати згодом у «Книгоспілці» майно «Дзвону» і налагодити постачання виданих за кордоном книжок, виявилися безрезультатними.

Не відбулося і заплановане Ю. Тищенком об'єднання з акціонерним видавничим товариством «Чайка», директором якого був А. Крушельницький, створеним на базі львівського видавництва «Українська книжка» за участі Христофора Райзера. Проти таких кроків рішуче виступив В. Винниченко, цілком слушно вважаючи, що це означало би фактичну ліквідацію «Дзвону». Його непоступливість не сприяла порозумінню в цій справі і подальшій співпраці з віденським друкарем, що призвело в 1922 р. до загострення стосунків з Ю. Тищенком. До того ж, Ю. Тищенко, не маючи змоги розраховатися за друк з Христофором Райзером, 30 грудня 1922 р.

мусив укласти з друкарнею «Христофор Райзер і сини» угоду, згідно з якою вже видані книжки передавалися під її контроль і зберігалися на її складі. «Дзвін» не мав права реалізовувати книжкову продукцію без участі друкаря. При цьому 33 відсотки від суми з продажу належало друкарні в рахунок боргу «Дзвону».

Діяльність видавництва, фактично, згорталася, обставини ускладнювалися тим, що Ю. Тищенко як директор мав фінансові зобов'язання перед авторами «Дзвону» та розрахунки з його пайщиками В. Винниченком і С. Черкасенком. Неможливим став безгрошевий обмін книжками, розрахунки провадилися лише в доларовому еквіваленті, що значно підривало матеріальне становище підприємства.

Наростали непорозуміння і між Міністерством народної освіти та головою Педагогічної місії А. Крушельницьким, що призвели до звинувачення останнього у фінансових службових зловживаннях, перевищенні влади і невиконанні службових розпоряджень. Керівник Педагогічної місії 25 жовтня 1921 р. на ці звинувачення дав пояснення Посольству УНР у Відні, які засвідчили часткову їхню безпідставність, оскільки основним гальмом у виконанні запланованого була фактична відсутність коштів. Існуючи за рахунок позичок від українських урядовців, що перебували у Відні, не можна було в повному обсязі виконувати видавничу роботу. Пропозиція А. Крушельницького перенести роботу Педагогічної місії з Відня до Львова, оскільки там є достатня кількість друкарень, наукові сили, вчителі-галичани, що посприяли б у цій важливій справі, не була взята до уваги.

Однак є очевидним, що ні «Об'єднання...», ні Союз, ні Педагогічна місія попри всі зусилля їхніх очільників і членів, не могли виконувати поставлених перед ними завдань не стільки через брак необхідних коштів, організаційну неспроможність чи персональні амбіції, але в першу чергу через суспільно-політичні реалії, які обмежували подальшу культурно-національну працю. Формально «Об'єднання...» ще якийсь час існувало, а в 1925 р. Ю. Тищенко згорнув його діяльність.

Вагомим здобутком «Об'єднання українських видавництв», попри все, став його друкований орган «Книга». Спочатку видання замислювалося як періодичний бібліографічний збірник. Ухвалу про його вихід прийняли 21 березня 1921 р. на засіданні Ради «Об'єднання...». Серед присутніх були: Ю. Тищенко, І. Кречотень,

М. Залізняк, А. Крушельницький і редактор майбутнього часопису — Д. Антонович. Він доповідав про зміст першого номера, який ухвалила Рада. М. Залізнякові й І. Кречотню доручено домовитися про друк видання, а також запропонувати «Дніпросоюзу» обміняти книжки товариства «Дзвін» на продукцію «Konzern papier» [нерозб.] або купити для видання журналу папір цієї фірми в необхідній кількості. Ю. Тищенко мав скласти угоду з О. Джуганом про технічний бік видання і здійснення коректури за плату в три тисячі корон за номер. Вихід першого числа «Книги» датували березнем 1921 р. [58].

Фінансова ситуація не дозволила, однак, видати журнал у запланований термін. «Книга: Неперіодичний бібліографічний орган «Об'єднання українських видавців» вийшла друком у грудні 1921 р. Перед органом, як і перед «Об'єднанням...», стояли аналогічні завдання, а саме: регулювати українське книговидавництво за кордоном, з'ясувати потреби книжкового ринку в Україні і по можливості задовольняти їх, піднімати продуктивність письменницької і видавничої праці, слугувати тіснішим відносинам між видавництвами, працівниками пера та українським громадянством. Крім цього, журнал повинен був висвітлювати стан видавничої справи за кордоном, а також подавати бібліографічні матеріали.

Замінивши певною мірою вже не існуючі тоді «Книгар» і «Вільну українську школу», «Книга» на деякий час стала інформаційним джерелом для всієї української громадськості, в першу чергу — педагогічної. На сторінках номера вміщено повідомлення про вихід у світ шкільних підручників, методичної, дитячої, художньої та іншої літератури, оголошено про їх продаж і можливі замовлення у книгарнях чи на складах, інформовано про видавничі плани різних українських видавництв як в Україні, так і за її межами. Представлено, зокрема, товариства «Дзвін» і «Українська школа» з переліком їхніх видань за 1918–1921 рр., наявних на складі у Відні, видавничими анонсами, оглядом доробку, планів, а також короткою історією заснування тощо [9, с. 26-27].

У рубриці «Літературне життя» подано інформацію про авторів, представників видавництв, співробітників «Книги». Серед них — Ю. Сірий (Тищенко), В. Винниченко, М. Грушевський, С. Черкасенко, А. Крушельницький.

У «Книзі» вміщено численні рецензії, зокрема на видання «Дзвону» і «Української школи»: О. Гриця на два томи «Творів»

С. Черкасенка (1920); П. Карманського на першу і третю читанки «Рідна Школа» (1918; 1919) С. Черкасенка; О. Куцака на «Практичну геометрію» у двох книгах О. Коваленка (1919); О. Грицяя на «Новелі» Ю. Сірого-Тищенка (1920) та ін. Рецензент, не оцінюючи збірку останнього загалом високо, відзначає притаманні авторові легкість і живість стилю, особливий ліризм, що дозволяє трактувати її як зразок поезії в прозі або ж як нариси до майбутніх новел.

Через матеріальні труднощі видання «Книги» довелося обмежити випуском одного номера.

У цілому, видавниче підприємство «Дзвін» на початок 1922 р. стало фінансово збитковим, функції його адміністрації зводилися лише до добування грошей, а сенс існування полягав фактично в допомозі українській справі. В цих умовах Ю. Тищенко шукає будь-якої можливості доправити свої видання до читача, зокрема в Західну Україну. Ця тема неодноразово порушувалась у листах Ю. Тищенка до К. Студинського — представника видавництва «Дзвін» у Галичині і Волині [30-34; 56; 57]. Загалом економічна ситуація в Австрії з процесами інфляції, безробіттям, падінням життєвого рівня, нужденне становище більшої частини української інтелігенції примушували її виїжджати в інші країни або, після впровадження політики українізації, повертатися на батьківщину. В результаті, починаючи від 1923 р., Відень втрачає значення центру української еміграції, в середовищі якої нарастають все виразніші «поворотівські» настрої, які звучать і у згаданих вище листах Ю. Тищенка, де він неодноразово висловлює намір повернутися до Львова і зайнятися книгарською і видавничою роботою. Зумовлені вони не тільки усвідомленням того, що майбутнє української книжки неможливе без україномовного читача, а тугою за батьківщиною, матеріальними обставинами, особистими причинами.

У 1922 р. видавничу діяльність «Дзвону» було фактично припинено. На кінець 1921 р. він випустив понад 100 назв, підручники С. Черкасенка, Я. Чепіги, деякі книги Ю. Тищенка видавалися кілька разів [9, с. 26]. Уся надрукована продукція довго лежала на складах, за що доводилося сплачувати значні кошти. Зростали також борги друкарні, які залишилися з 1922 р., знову таки через неможливість збуту і складну опроцентованість, за двадцять років зросли настільки, що на їх покриття заледве вистачало наявних запасів книг [63, с. 12]. До рук читачів деякі з них потрапили під

час Другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч робітників, вивезених з України. Що трапилося з виданнями, які залишалися ще на складах, — невідомо. Зростала заборгованість «Дзвону» і перед друкарнею Наукового товариства імені Шевченка, про що Ю. Тищенко в 1927 р. писав К. Студинському до Львова, так пояснюючи ці обставини: «...вісім возів надрукованого у 1919 р. лежить на складах, ... не змогли продвинути ... на Україну. Найгірше було те, що цілий ряд книгарень в Галичині і Америці, завинивши за книги нашому видавництву «Дзвін» більші суми зовсім їх не платять» [35].

Бібліотеку «Дзвону» — книжкову збірку, що складалася з українських і німецьких видань та мала окремий відділ педагогічної літератури, Ю. Тищенко змушений був упродовж 1922–1924 рр. розпродати частинами. Формально ще деякий час залишаючись директором «Дзвону», Ю. Тищенко зосередився на реалізації виданих у попередні роки книг. Основними причинами занепаду, як можна зрозуміти з листа до А. Крушельницького від 1923 р., вважає особисті непорозуміння між українською інтелігенцією, її байдужість до української культури, непрофесійність [28]. Ю. Тищенко остаточно відійшов від справ видавництва у 1933 р.

У 1939 р. архівні матеріали видавництва «Дзвін» Ю. Тищенко передав до Українського історичного кабінету при Міністерстві внутрішніх справ у Празі, про що було складено відповідну угоду [47, с. 538]. Вона передбачала: створення окремого фонду видавництва «Дзвін», його зберігання Українським історичним кабінетом упродовж усього життя Ю. Тищенка, доступність матеріалів для перегляду на загальних підставах користування документами архівних збірок цієї установи, їх передачу кабінету після смерті Ю. Тищенка.

У повоєнні роки особові фонди Ю. Тищенка, як і всі фонди Українського історичного кабінету, зазнали розпорошення і перегруповання. Нині основна частина матеріалів зосереджена у Центральному державному архіві громадських об'єднань і Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. В останньому вони представлені у найбільш цілісному вигляді, значною мірою науково-технічно опрацьовані і є цінним джерелом до історії вивчення українського громадсько-політичного і культурницького руху перших чотирьох десятиліть минулого століття.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що Ю. Тищенко, нагородивши до 1917 р значний видавничий потенціал, зумів застосувати його і в добу революції. Розглядаючи просвіту як засіб формування національної свідомості та підвищення культурно-освітнього рівня народу, необхідну умову державотворчого поступу, він всі зусилля спрямував на видавничу діяльність, найважливішим результатом якої було створення шкільних підручників і посібників, які відповідали меті національного виховання. Революційна доба вносила розмах у його діяльність, плани та сподівання, які досить швидко почали звужуватися внаслідок стабілізації більшовицького режиму. Але і за нових обставин, в умовах безповоротної еміграції, Ю. Тищенко продовжував працювати, слугуючи справі української культури. Встановити точну кількість надрукованих у Відні підручників складно. Сам книгар стверджував, що до Києва було доправлено 200 тисяч примірників. Він також мав відомості, що ще 5 вагонів з книжками захопили більшовики у Кам'янці і вони також потрапили до українських шкіл [67].

Тісний зв'язок видавничої продукції Ю. Тищенка зі шкільництвом визначив її тематичні та видові характеристики. Основна частина видань представлена українськими шкільними підручниками, читанками, навчально-методичною літературою, дитячими книгами для читання, творами українського красного письменства. Фінансово-організаційні труднощі, які супроводжували український книговидавничий процес за кордоном, помітно вплинули на процес виходу серійних видань, зумовивши доволі незначну чисельність конкретних серій, особливо спеціалізованих, а також обмежене коло потенційних авторів. Проте видання «Дзвону» повсякчас відрізнялися належною видавничою та поліграфічною культурою: якісним папером, чітким шрифтом; серед художників-оформлювачів були: Г. Нарбут, І. Бурячок, М. Жук, О. Судомора та ін.

«...Тепер можу на закінчення сказати, що праці на його організації і ведення [«Дзвону»], — як згадує Ю. Тищенко, — було вкладено дуже багато [...] На жаль, ні я, ні інші його члени з того не мали ще великої матеріальної користі. Морально ж кожний із членів і співробітників може бути цілком задоволений, бо вже те, що видавництво вчасно кинуло в Україну 9 вагонів шкільних підручників, свідчить про те, яким темпом провадилась у ньому праця» [63, с. 12].

У зв'язку з цим варто відзначити внесок емігрантських видавництв в українську культуру загалом. Книговидавництво як найвиразніший вияв повноти національного буття найбільших масштабів набрало саме на еміграції, найінтенсивніше — в 1914–1924 рр. у Відні. За межами рідної землі, в тяжких матеріальних, але політично вільних умовах, випущено багато книжок, що на батьківщині взагалі не побачили б світу. Українська еміграційна книга репрезентувала книжкову продукцію в Європі тоді, коли ще радянська книга не знайшла туди шляху.

Незважаючи на значну кількість досліджень, тема видавничої діяльності Ю. Тищенка у Відні в 1918–1922 рр. у всьому її розмаїтті ще далека від остаточного розкриття. Всі розвідки, включаючи і цю, лише визначають шляхи її можливого розв'язання. Предметом розгляду мала би стати суспільно-громадська, письменницька, публіцистична діяльність, яку провадив Ю. Тищенко у Відні паралельно з видавничою, і які між собою тісно пов'язані.

1. *Бабенко С.* Подвижники кооперативної ідеї / *С. Бабенко, Я. Гончарук, С. Гелей* // Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. 1. — Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львів. комерц. акад., 1999. — С. 11.
2. *Білоцерківська Г.* Діяльність видавництва «Дзвін» / *Ганна Білоцерківська, Людмила Гальчук* // Бібліотечний вісник. — 1996. — № 3. — С. 23-26.
3. *Боровик А.* Вирішення проблеми забезпечення українськими підручниками за часів Директорії Української Народної Республіки / *А. Боровик* // Сіверянський літопис. — 2002. — № 4 (46). — С. 14-20.
4. *Боровик А.* Підготовка шкільних підручників за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського / *А. Боровик* // Сіверянський літопис. — 2002. — № 1 (43). — С. 3-9.
5. *Боровик А.* Створення українських підручників за часів Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.) / *А. Боровик* // Сіверянський літопис. — 2001. — № 6 (42). — С. 3-8.
6. *Верстюк В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / *В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев.* — Вид. 2-ге, допов. та доопрац. — Київ : Наук. думка, 2005. — 686 с., [2] с.
7. *Видавництво «Українська школа»* // Книгарь. — 1917. — № 1. — Верес. — Обкл. 3.
8. *Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX — перша третина XX ст.): навч. посібн. / за ред. Н. Зелінської.* — Львів : Світ, 2003. — 611 с.

9. [Видавничі товариства] // Книга: Неперіодичний бібліографічний орган об'єднання українських видавців / за ред. *Д. Антоновича*. — Відень ; Київ, 1921. — С. 26-28.
10. [Від редакції] // Книгарь. — 1917. — № 1. — Верес. — С. 2.
11. Володимир Винниченко : анотована бібліографія / упоряд. *Вадим Стельмашенко* [Маланчук Р.]. — Едмонтон, Альберта, 1989. — 760 с.
12. *Грановський Б.* Видання товариства «Дзвін» у Відні за 1919–1920 рр. / *Борис Грановський* // Книжник. — 1992. — № 4. — С. 46.
13. *Гутковський В.* Українська журналістика Наддніпрянщини (друга пол. XIX ст. — 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / *В. Гутковський, І. Крупський, П. Федоршин* ; за заг. ред. д-ра іст. наук *І. В. Крупського*. — Львів, 2001. — 194 с.
14. Дзвін // Енциклопедія українознавства: словникова частина / гол. ред. *В. Кубійович*. — Перевид. в Україні. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 507.
15. Задачник: Для початкових народних шкіл. Рік перший / склав *Я. Чепіга* [*Яків Чепіга-Зеленкевич*]. — 3-тє вид. — Київ ; Відень : Товариство «Дзвін»; Вид-во «Українська школа». Під орудою *С. Русової, Ю. Сірого* [*Ю. Тищенко*], *Я. Чепіги* [*Яків Чепіга-Зеленкевич*] і *С. Черкасенка*. З друкарні *Адольфа Гольцгавзена* у Відні, 1918. — 64 с. — На с. 3 обкл. список підручників, виданих «Дзвоном» і «Українською Школою»; Задачник: Для початкових народних шкіл. Рік другий / склав *Я. Чепіга* [*Яків Чепіга-Зеленкевич*]. — 3-тє вид. — Київ ; Відень : Товариство «Дзвін». Вид-во «Українська школа». Під орудою *С. Русової, Ю. Сірого* [*Ю. Тищенко*], *Я. Чепіги* [*Яків Чепіга-Зеленкевич*] і *С. Черкасенка*. З друкарні *Адольфа Гольцгавзена* у Відні, 1918. — 64 с. — На с. 3 обкл. список підручників, виданих «Дзвоном» і «Українською Школою»; Рідна школа: Читанка перша. (Рік перший) / склав *Спиридон Черкасенко* ; обкл. роботи худ. *О. С. [Охріма Судомори]*. — 2-ге вид. — Київ ; Відень : Т-во «Дзвін». Вид-во «Українська школа» під орудою *С. Русової, Ю. Сірого* [*Ю. Тищенко*], *Я. Чепіги* [*Яків Чепіга-Зеленкевич*], *С. Черкасенка*, 1918. — 96 с. : іл.
16. [Закон Ради Міністрів про асигнування Міністерству Народної Освіти коштів] // Державний вісник. — 1918. — № 14. — 13 черв. — С. 1, 2.
17. *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX ст. / *Л. Качмар*. — Львів : Астролябія, 2002. — 154 с. : портр., фотоіл.
18. *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / *Т. Ківшар*. — Київ : Логос. — 1996. — 339 с.
19. *Кривизюк Л.* Українська військова журналістика у 1917–1920 рр. / *Леонід Кривизюк* // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та

- повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, НДЦ періодики ; за ред. *М. М. Романюка*. — Львів, 2003. — С. 76-87.
20. *Крупський І.* Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX — перша чверть XX ст.) / *І. Крупський*. — Львів : Світ, 1995. — 180 с., [4] с.
 21. *Крушельницька Л.* Рубали ліс... (Спогади галичанки) / *Лариса Крушельницька*. — 3-тє вид., допов. — Львів : Астролябія, 2008. — 350 с., [1] с., [16] арк. фотоіл.
 22. *Крушельницький А.* Письменник у соціалістичному устрої / *А. Крушельницький* // На переломі (Відень). — 1920. — Чис. 4/5. — 1 квіт. — С. 43.
 23. *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: життя в еміграції (1920–1934 рр.) / *С. Кульчицький* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 240-264.
 24. *Липинський В'ячеслав.* Повне зібрання творів. — Т. 1 : Листування / Східноєвропейський дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т Європейських дослідж. НАН України ; гол. ред. *Я. Пеленський*. — Київ : Смолоскип, 2003. — 960 с.
 25. Лист А. Крушельницького до А. Макаренка від 2 січня 1919 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 361, оп. 1, спр. 155. — Арк. 45-46.
 26. Лист А. Крушельницького до В. Гнатюка від 2 червня 1921 р. // ЛІННБ ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. — Гнат. 305. — Арк. 40-44 зв.; Антін Крушельницький — письменник, публіцист, педагог : матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / уклад. *О. В. Канчалаба* ; авт. передм. канд. філол. наук *М. І. Гнатюк*. — Львів, 2002. — 296 с.
 27. Лист Ю. Тищенко до А. Крушельницького від 5 травня 1920 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 361, оп. 1, спр. 146. — Арк. 126.
 28. Лист Ю. Тищенко до А. Крушельницького від 14 червня 1923 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 361, оп. 1, спр. 133. — Арк. 9-9 зв.
 29. Лист Ю. Тищенко до А. Крушельницького від 13 лютого 1925 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 361, оп. 1, спр. 133. — Арк. 15, 15 зв.
 30. Лист Ю. Тищенко до К. Студинського від 15 вересня 1922 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 5-6.
 31. Лист Ю. Тищенко до К. Студинського від 7 січня 1923 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 10, 11 зв.
 32. Лист Ю. Тищенко до К. Студинського від 7 листопада 1923 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 17 зв.
 33. Лист Ю. Тищенко до К. Студинського від 15 серпня 1924 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 19.

34. Лист Ю. Тищенка до К. Студинського від 8 вересня 1924 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 18.
35. Лист Ю. Тищенка до К. Студинського від 19 травня 1927 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 23-24 зв.
36. Лист Ю. Тищенка до Міністерства Народної Освіти на руки С. Сірополька від 8 жовтня 1920 р. // ЦДАВО України. — Ф. 2582, оп. 2, спр. 36. — Арк. 62, 76.
37. Лист Ю. Тищенка до О. Олеся від 12 серпня 1920 р. // Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. — Ф. 114, оп. 1, спр. 1783. — Арк. 1-2.
38. *Лозинська Л.* Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 — вересень 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / *Лозинська Леся Олександрівна* ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 1996. — 26 с.
39. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / уклад.: *Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко.* — Київ : Дослідницький центр історії української преси, 1999. — 448 с.
40. *Мельник Е.* Гетьманщина і проблеми забезпечення української школи підручниками (квітень-грудень 1918 р.) / *Е. Мельник* // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. — Київ : УНІСЕРВ, 2008. — Вип. 24. — С. 19-25.
41. *Мельник О.* Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921–1924 рр.) з Юрієм Тищенком-Сірим / *Ольга Мельник* // Українська історична наука на шляху творчого поступу : третій Міжнар. наук. конгрес українських істориків, Луцьк, 17-19 трав. 2006 р. : доп. та повідомл. / Укр. іст. т-во, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — Т. 1. — С. 365-370.
42. *Мельник О.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) / *Ольга Мельник* // Український археографічний щорічник / НАН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Київ, 2007. — С. 591-683. — (Нова серія ; вип. 12) (Український археографічний збірник ; т. 15).
43. *Миронець Н.* Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920) / *Надія Миронець* // Український археографічний щорічник / НАН України, Археографічна комісія, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — Київ, 2007. — С. 571-590. — (Нова серія ; вип. 12) (Український археографічний збірник ; т. 15).
44. *Михайлин І.* Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917 / *І. Михайлин.* — Харків : Колорит, 2007. — 364 : іл.

45. *Нагорна Л.* Україна між двома революціями: бонапартизм влади і суспільна радикалізація. Українські соціалісти на роздоріжжі // Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / *Л. Нагорна*; ред. рада.: *В. М. Литвин* (гол.) та ін.; редкол.: *В. А. Смолій, Ю. А. Левенець* (співгол.) та ін. — Київ: Парламентське вид-во, 2007. — С. 155-222.
46. *Наумов С.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.): монографія / *С. Наумов*. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. — 343 с.
47. *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції / *Марина Палієнко*. — Київ: Темпора, 2008. — 688 с.
48. *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел / *С. Панькова* // Український історик. Журнал історії українства. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2004/2005. — Т. ХLI/ХLII, чис. 3/4 (2004); чис. 1 (2005) / за заг. ред. *Л. Винара*. — С. 25-46.
49. Паспорт на ім'я Юрія Пилиповича Тищенка, виданий Міністерством Закордонних Справ Української Народної Республіки 3 липня 1922 р. // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 18-26. Див. також: *Литинський В'ячеслав*. Повне зібрання творів. — Т. 1: Листування / Східноєвропейський дослід. ін-т ім. *В. К. Литинського* (США), Ін-т Європейських дослідж. НАН України; гол. ред. *Я. Пеленський*. — Київ: Смолоскип, 2003. — С. 584, 586.
50. *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / *І. Патер*; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2000. — 347 с.
51. Посвідчення Міністерства Закордонних Справ Української Народної Республіки від 31 жовтня 1919 р., видане Ю. Тищенку // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 36.
52. Посвідчення Міністерства Торгу і Промисловості Української Держави від 25 липня 1918 р., видане Ю. Тищенку // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 28.
53. Посвідчення № 178 Посольства Української Держави у Відні від 13 липня 1918 р., видане Ю. Тищенку // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 29.
54. Посвідчення № 489 Посольства Української Держави у Відні від 27 вересня 1918 р., видане Ю. Тищенку // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 30.
55. Посвідчення № 598 Посольства Української Держави у Відні від 26 жовтня 1918 р., видане Ю. Тищенку // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 23. — Арк. 32.

56. Поштівка Ю. Тищенко К. Студинському від 5 липня 1922 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 4.
57. Поштівка Ю. Тищенко К. Студинському від 15 лютого 1923 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 399. — Арк. 14 зв.
58. Протокол № 5 засідання Ради Об'єднання // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 31. — Арк. 6-7.
59. Протокол № 18 засідання культурно-освітньої комісії Ради Республіки від 5 травня 1921 р. // ЦДАВО України. — Ф. 2582, оп. 2, спр. 46. — Арк. 24-27.
60. *Ротач П.* Незабутній епізод: [Про розповсюдження серед українських остарбайтерів українських книг видавця Юрія Тищенка під час Другої світової війни] / *П. Ротач* // Кур'єр Кривбасу. — 1996. — № 45/46. — С. 59.
61. [*Саліковський О. ?*] Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція / *С-кій* // Воля. — 1921. — Т. 3, Р. 3. — Чис. 3/5. — 20 серп. — С. 136.
62. *Сарнацький О.* Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) : монографія / *О. Сарнацький*. — Запоріжжя : Запоріз. нац. техн. ун-т, 2006. — 709 с.
63. *Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва / *Ю. Сірий*. — Авсбург : Товариство прихильників УВАН. — 1949. — 28 с. — (Серія: Книгознавство).
64. Скасування мита на книжки // Відродження. — 1918. — 11 верес. — С. 12.
65. *Солдатенко В.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень / *В. Солдатенко*. — Київ : Світогляд, 2005. — 324 с., [8 л. іл.].
66. *Тимошик М.* Історія видавничої справи : підручник / *М. Тимошик*. — Київ : Наша культура і наука, 2003. — 495 с.
67. *Тищенко Ю.* Сучасне становище книжкової справи на Україні / *Ю. Тищенко* // Нова Україна. — 1923. — Чис. 6. — С. 120-132.
68. *Ткаченко І.* Видавнича діяльність М. С. Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського Тимчасового комітету у справах друку / *І. Ткаченко* // Бібліотечний вісник. — 2005. — № 2. — С. 39-42.
69. *Ткаченко І.* Видання українського народного тижневика «Засів» у Києві (1911–1912) / *І. Ткаченко* // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 2004. — Вип. 9. — С. 29-45.
70. Умова організації Об'єднання українських видавництв від 22 лютого 1921 р. 55. // ЦДАВО України. — Ф. 3803, оп. 1, спр. 31. — Арк. 5.
71. Фонд видавництв при Кам'янець-Подільському Університеті // Книгарь. — 1918. — Листоп. — С. 923.
72. *Шудря М.* Трудівник пера і друку / *М. Шудря* // *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / авт. вступ. ст. *М. Шудря*; упоряд.: *О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко*. — Київ : Дослідницький центр історії української преси, 1997. — С. 5-10.